

Verzuiling, geschiedenis en politiek

Der Kapitalismus zehrt seit Jahrhunderten vom
Polster vorbürgerlicher Traditionen
Jürgen Habermas

S. STUURMAN

1. TER INLEIDING: ZUILEN, GODSDIENST EN MODERNITEIT

Men krijgt verwachte of onverwachte antwoorden op de vragen die men stelt en men krijgt geen antwoord op de vragen die men niet stelt. Meer nog dan vóór ik mijn boek over de verzuiling schreef ben ik ervan overtuigd dat het zinvol is te onderscheiden tussen de sociaal-politieke blokvorming op godsdienstige basis en de ontwikkeling van de socialistische en liberale stromingen. Niet omdat ik denk dat er geen overeenkomsten zijn maar omdat die overeenkomsten het eindresultaat zijn van een proces waarin de verschillen de regie hebben gevoerd.

In 1874 kon de liberale voorman Kappeyne van de Coppello nog menen dat de sociaal-economische modernisering van de maatschappij op den duur wel zou moeten leiden tot de door hem zo gewenste 'door en door verlichte en beschaafde natie'. De Verlichtingsvisie op de moderne geschiedenis is sedertdien door de feiten gelogenstraft, en dat niet alleen in Nederland. Toch is de Nederlandse verzuiling onder andere ook dit: een sprekende weerlegging van een lineaire, evolutionistische interpretatie van de moderne geschiedenis. Het is kennelijk niet zo dat de laatste twee eeuwen een geleidelijke en breukloze overgang van een 'traditionele' naar een 'moderne' maatschappij laten zien. In tegenstelling tot Max Webers profetie van de 'Entzauberung der Welt' heeft de kapitalistische moderniteit geen einde gemaakt aan de godsdienst als levensvorm en sociaal-politieke praktijk. Een innige vervlechting van het oude en het nieuwe, het traditionele en het moderne is regel en geen uitzondering.

De Nederlandse geschiedenis van de laatste honderd jaar onderscheidt zich door een opvallend sterke positie van 'traditionele' elementen in een land dat in de zeventiende eeuw doorging voor één der meest burgerlijke civilisaties van Europa. Hier is het probleem van de verzuiling te situeren. Daarom lijkt het mij doelmatig een onderscheid te maken tussen liberalisme en socialisme als organische ideologieën van het moderne kapitalisme aan de ene kant en katholicisme en protestantisme aan de andere kant. Daalder verwijt mij de 'elementen van zuilvorming in socialistische kring' te bagatelliseren. Nu bagatelliseer ik de organisatorische en ideologische ontwikkeling van het socialisme in het geheel niet, ik noem het alleen geen 'zuilvorming'; en daarvoor geef ik in mijn boek vijf redenen die achtereenvolgens betrekking hebben op de klasse-basis, de breedheid van het terrein dat organisatorisch bestreken wordt, de doorbraak-ideologie, het socialistische gelijkheidsdenken en de positie van vrouwen in de socialistische beweging (69-70)'. Daalder gaat op deze argumenten niet in; zijn opmerking dat men zuilen ook algemener als subculturen *kan* defi-

1. Paginaverwijzingen zonder verdere aanduidingen zijn naar mijn dissertatie.

nieren is natuurlijk juist maar ik heb trachten aan te geven *waarom* ik zo'n brede definitie niet gelukkig vind. Naar mijn mening laat het probleem van de *verhouding* tussen klas-structuur en verzuiling zich moeilijk stellen als men alle blokken als 'zuilen' opvat. Daalder merkt zelf terecht op dat de vraagstelling in belangrijke mate bepaalt wat men 'ziet' in de geschiedenis. Het vier-zuilen-model leidt volgens mij tot een overbenadrukking van de uniformiteit en de parallelliteit in de ontwikkeling van de sociaal-politieke blokken in Nederland.

2. KAPITALISME EN PATRIARCHAAT

Daalder vraagt zich af of ik mijn boek niet in belangrijke mate geschreven heb 'in de gedachte dat de verhoopte en verwachte emancipatie van 'de' arbeiders en 'de' vrouwen *ten onrechte* belemmerd werd door zuilen'. Elders schrijft Daalder dat ik de emancipatie van de arbeidersklasse en de vrouwenbeweging als eigenlijke 'noodzaak' van de geschiedenis tot uitgangspunt neem. Hier is sprake van een ernstig misverstand. Ik gebruik de begrippen 'kapitalisme' en 'patriarchaat' ter aanduiding van maatschappelijke *structuren* waarin zich specifieke spanningen voordoen en ik onderzoek de verzuiling in samenhang met die spanningen - niet meer en niet minder. In mijn eerste theoretische hoofdstuk stel ik met zoveel woorden dat ik 'emancipatie' uitsluitend als 'moreel en politiek evaluatief concept' gebruik (44). Ik ben bang dat Daalder hier het slachtoffer is van een vooropgezet idee over 'het' marxisme. Anderen zagen hier scherper. D.Th. Kuiper, zelf afkomstig uit gereformeerde kring en bestuurslid van het CDA, was van mening dat ik de protestanten recht deed². En het steil gereformeerde *Nederlands Dagblad* schreef naar aanleiding van mijn proefschrift: '... wie vanuit de Bijbel kennis neemt van de grote strijd die de satan wil voeren tegen de kinderen van God, kan zich redelijk vinden in een betoog waarin deze tegenstellingen worden zichtbaar gemaakt'³. Daalder kan in mijn boek geen voorbeeld aangeven van een *veroordeling* van het confessionele streven als 'ten onrechte' en evenmin neem ik de emancipatie van arbeiders en vrouwen als 'noodzaak' tot historisch uitgangspunt.

Men kan zich natuurlijk afvragen of theoretische begrippen niet onvermijdelijk een evaluatieve lading hebben. Ik denk dat dat zo is, maar het geldt voor 'kapitalisme' en 'patriarchaat' niet méér dan voor andere begrippen⁴.

Intussen hebben theoretische begrippen in de eerste plaats een *analytische* functie. Daalder maakt zich van mijn theoretische hoofdstukken wel zeer terloops af met de opmerking dat het verband met de rest voor hem 'vaag' is. Zelf refereert hij een groot aantal keren aan de 'veelvormigheid' van het historisch proces. Nu heb ik die veelvormigheid, zoals Daalder met recht opmerkt, ook benadrukt. Echter: de nadruk op de veelheid en het contingentie kan nooit meer zijn dan een *probleem*. Ieder *geschiedbeeld* moet structureren. Het gevaar dat daarbij dreigt is mijns inziens niet zozeer de reductie van alles tot één oorzaak, daarvoor zijn kapitalisme en patriarchaat zelf al te complexe begrippen. Wat wel vermeden dient te worden is een redenering in termen van de 'behoeften' van een structuur. Dat is de reden waarom ik in mijn theoretische gedeelte uitvoerig op het sociologisch

2. Zie het verslag van de discussie tussen D.Th. Kuiper en mij in: *VU-Magazine*, XIII, 4 (april 1984) 123-127.

3. J.W. van Houdt, in: *Nederlands Dagblad*, 15-8-1984.

4. De sterke nadruk van Daalder in zijn artikelen over de Nederlandse politieke ontwikkeling op 'compromisbereidheid', 'gematigdheid' en 'geleidelijkheid' kan men evenmin geheel losmaken van een moreel en politieke lading.

functionalisme inga, en eveneens op de werking van ideologie en macht. Wat ik heb willen laten zien is hoe in een langdurig historisch proces sociale krachten - vaak in wankel evenwicht - om de voorrang strijden en hoe *in* dat proces kapitalisme en patriërchaat gereproduceerd *en* getransformeerd worden; structuren zijn dus steeds zowel uitgangspunt als resultaat⁵.

Daalder stelt terecht vast dat Lijpharts beeld van de gesloten blokken te 'tijdloos' is en dat 'velen van zijn nieuw-linkse critici' hem kritiekloos volgen in een te statische beeldvorming over de periode tussen 1917 en 1967. Zelf doe ik dat niet, ik omschreef het tijdvak 1920-1960 als een 'periode waarin de verzuilende en de ontzuilende krachten elkaar ongeveer in evenwicht houden (12). En in één van de stellingen bij mijn proefschrift bracht ik naar voren dat het beeld van de jaren vijftig als een periode van culturele stabiliteit aan een grondige herziening toe is⁶. Mijn kritiek op een opvatting van de verzuiling als een min of meer statisch 'stelsel' vloeit voort uit mijn aan Marx ontleende visie op het kapitalisme als systeem in beweging: iedereen, ook de kerken, wordt meegesleept in de vlucht naar voren, *sauve quipeult*! Pas in verhouding tot de kapitalistische dynamiek kan onderzocht worden hoe pre-kapitalistische tradities zich handhaven en in bepaalde gevallen weer actief op de kapitalistische verhoudingen inwerken. Daalder schrijft nu:

Hoezeer Stuurman ook spreekt van een zich doorzettend kapitalisme als fundamentele kracht, toch is hij gedwongen [? S.St.] met een veelheid van andere factoren rekening te houden. Ik noemde al de eigenaardige staatsvorming in Nederland. Men moet daaraan zijn erkenning toevoegen dat kerken en godsdienst uiteraard pre-kapitalistische categorieën vormden. Hij moet ook rekening houden met de specifieke klassensamenstelling van de Nederlandse heersende klasse(n)...

Ik heb mij enigszins verbaasd over deze 'kritiek'. Daalder doet het voorkomen alsof ik bezeten ben van de wens alles te reduceren tot een bijverschijnsel van 'het' kapitalisme en alsof ik slechts met tegenzin de betekenis van andere factoren in mijn analyse betrek. Ik 'erken' niet dat de christelijke kerken historisch aan het kapitalisme voorafgaan, ik breng dat nadrukkelijk en uitvoerig naar voren (81-82). Hetzelfde geldt voor de eigenaardigheden van de staatsvorming in Nederland. Daalder verwijst zelf naar mijn in 1978 gepubliceerde boek over de staat, maar ook daarin zijn al deze complicaties al terug te vinden, met name de nadruk op de interactie tussen kapitalistische en prekapitalistische structuren en de beklemtoning van de 'historisch gegeven' elementen in de politieke structuur⁷. Wat daar niet is terug te vinden is de analyse in termen van het patriërchaat, maar daarover hieronder meer.

5. De ruimte ontbreekt hier om dit ingewikkelde theoretische vraagstuk nader te bespreken. Maar zie de instructieve behandeling door R. Bhaskar, *The Possibility of Naturalism. A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences* (Brighton, 1979) 34-37.

6. Ik heb deze stelling intussen uitgewerkt in: S. Stuurman, 'Achtergronden van de ontzuiling. Het zwarte gat van de jaren vijftig', *Kleio*, XXV (1984).

7. Vergelijk S. Stuurman, *Kapitalisme en burgerlijke staat. Een inleiding in de marxistische politieke theorie* (Amsterdam, 1978) 220: 'De beginnende kapitalistische ontwikkeling vond daarbij altijd plaats in het kader van politieke en ideologische structuren die reeds bestonden, en op hun beurt ontstaan waren in samenhang met de evolutie en desintegratie van voorafgaande productiewijzen. Deze uiteenlopende politieke structuren werkten niet alleen 'van buitenaf' op een overall identieke economische structuur in, maar bepaalden ook van meet af aan de 'nationale karaktertrekken' *van die economische structuren zelf*' (curs. in origineel). Ook de eigenaardige staatsvorming in Nederland waar ik volgens Daalder pas door mijn studie van de verzuiling mee rekening moest houden, wordt in hetzelfde boek al uitdrukkelijk naar voren gebracht. *Ibidem*, 224-225.

3. PATRIARCHAAT EN ZEDELJKHEID

Zowel Daalder als De Rooy zijn het met mij eens dat kwesties van de zedelijkheid en het feminisme een grotere plaats toekomt in de verzuilingsliteratuur dan deze tot dusverre toegemeten was. De Rooy komt, steunend op de dissertatie van De Regt over *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, met een vraag: leg ik niet teveel nadruk op de confessionele activiteiten op het terrein van de zedelijkheid en te weinig op de liberale en sociaal-democratische inspanningen tot moralisering van de volksklassen? De Rooy leest mij echter verkeerd: ik beweer uitdrukkelijk *niet* dat de confessionelen méér deden dan de liberalen of de sociaal-democraten en ook niet dat de confessionelen altijd het initiatief namen; integendeel, ik zie het confessionele beschavingsoffensief in elk geval ten dele als een reactie op de liberale civilisatiedrang (209). Maar in de kern ging het mij om twee andere dingen: Ten eerste om de *verschillen* tussen de katholieke, protestantse, liberale en sociaal-democratische strategieën. En ten tweede om *de politieke betekenis* van het zedelijkheids-offensief. De Regt legt in het voetspoor van Elias' civilisatie-theorie de nadruk op de algemeen-burgerlijke trekken van de beschavingsarbeid, de verschillen daarbinnen roert zij slechts terloops aan. 'Nadere studie', stelt zij,

zou echter moeten uitwijzen of de verhoudingen binnen arbeidersgezinnen van verschillende levensbeschouwelijke signatuur ook op andere punten [dan het geboortecijfer, S.St.] van elkaar afweken, niet zozeer op het gebied van de officiële leer en de verbaal beleden moraal, maar met name ook in feitelijk gedrag⁸.

Ik vraag mij af of 'feitelijk gedrag' en 'verbaal beleden moraal' wel zo gemakkelijk tegenover elkaar gesteld kunnen worden als De Regt hier doet. Bewuste overtuigingen, stilzwijgende aannamen over 'hoe het hoort' en gedrag zijn alle even 'feitelijk' en vormen samen de beleefde werkelijkheid. Het moderne antropologische en historische onderzoek naar cultuur en dagelijks leven heeft de scheiding tussen 'feitelijk gedrag' en 'ideologie' ondergraven; iedereen moest met lepel en vork leren eten maar de subjectieve beleving van het 'nette' gedrag was nauw verbonden met het gevoel bij een bepaalde gemeenschap te horen. En dat laatste heeft ook een politieke betekenis. Mijn stelling was dat de *strijd* om de moralisering van de volksklassen deel uitmaakte van een omvattender gevecht om de morele constitutie van de Nederlandse natie. Mijn conclusie was niet dat de confessionelen méér deden dan de anderen maar dat er sprake was van een christelijke *hegemonie*: socialisten, liberalen en feministen namen juist in hun beschavende activiteiten veel christelijk gedachtengoed over. Hun civilisatie-model was anders maar bleef subaltern.

De Regt ging van een geheel andere probleemstelling uit. Zij stelt bijvoorbeeld ook dat

8. A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940* (Meppel, 1984) 141. De Regt stelt overigens niet dat de *zuilen* rond 1900 minder invloed kregen op het morele gedrag maar dat de *kerken* invloed verliezen. Zij is zeer voorzichtig in het toekennen van een groter gewicht aan liberale en sociaal-democratische volksopvoedingspraktijken. Haar empirisch materiaal is in hoofdzaak afkomstig uit Amsterdam en het westen van Nederland zodat men er niet te overijld conclusies uit mag trekken met betrekking tot de protestantse en katholieke volksdelen. Jan Bank deed dat juist wel in een bespreking van de dissertatie van De Regt (*De Volkskrant*, 12-9-1984) waar hij haar werk een 'overtuigende correctie' op mijn proefschrift noemt. Legt men echter naast het boek van De Regt bijvoorbeeld CA.M.M. van de Put, *Volksleven in Tilburg rond 1900* (Assen, 1971) en de boeken van Th.A. Wouters over de geschiedenis van de sociale zorg in 's-Hertogenbosch dan kan men gemakkelijk tot geheel andere conclusies komen.

'de voorschriften voor de dagelijkse praktijk' van protestanten en katholieken nauwelijks van elkaar afweken⁹. Dat mag zo zijn maar de dagelijks beleefde ervaring van het gezinsleven was toch anders, men denke slechts aan de rol die de biecht speelde in onmiddellijke samenhang met de 'voorschriften voor de dagelijkse praktijk'. De Regt negeert de symbolische lading van elementaire huishoudelijke praktijken¹⁰.

4. SOCIALE CONTROLE EN VERZUILING

Daalder stelt dat mijn analyse past in een 'optiek van de verzuiling als sociale beheersing'. Ik leg volgens hem op repressie en beheersing een bijzonder accent. Elders spreekt Daalder nogal neerbuigend over 'de vele kleine organisatietjes die het leeuwedeel van de aandacht van Harmsen e.a. blijven opeisen'. 'Voor Stuurman', stelt hij voorts, 'domineert het perspectief van onderliggende groepen'. In een interessante passage neigt Daalder er toe de verschillen in analyse te herleiden tot uiteenlopende (politieke?) visies en daarmee verbonden vraagstellingen: Ik zou vooral repressie binnen bevolkingsgroepen 'zien' terwijl Daalder pluralisme en pacificatie tussen bevolkingsgroepen 'ziet'. Beide beelden zijn volgens Daalder 'terecht'. Enerzijds - anderzijds dus. Nu vind ik een dergelijk genuanceerd perspectief zeker een vooruitgang vergeleken bij het grootste deel van de verzuilingsliteratuur waarin de repressieve elementen van de verzuiling bepaald onderbelicht werden. Maar bevredigend lijkt mij Daalders kritiek toch niet.

Ten eerste gaat Daalder niet in op mijn theoretische overwegingen over macht en ideologie in het eerste hoofdstuk. Eén van de dingen die daar benadrukt worden is de nauwe band tussen machtsstructuren op lokaal niveau, ideologieën en politiek gedrag. Zeker waren in de jaren voor 1900 de arbeidersorganisaties vaak 'klein'; maar als men de sociale druk en de materiële sancties in aanmerking neemt waaraan zij die wèl in deze kleine 'organisatietjes' traden blootgesteld werden, komt die kleinheid in een ander licht te staan dan bij Daalder. Ook de paniek waarmee lokale gezagsdragers meestal reageerden op de eerste drie 'rooien' wijst in een andere richting: meerdere historici hebben gewezen op de latente angst voor 'het volk' bij de Nederlandse politieke elite in de jaren tachtig en negentig¹¹.

Ik ben het uiteraard met Daalder eens dat men dient te onderscheiden tussen arbeidersorganisaties en arbeiders^oosse. Van de volkscultuur in de negentiende eeuw weten wij nog veel te weinig. Maar ik vermoed dat nader onderzoek ons eerder nog méér repressie en strijd zal doen zien dan minder. Misschien zal ook blijken dat de greep van de zuilen en van de socialistische beweging op hun brede achterban precairder geweest is dan wij nu denken¹². De kritiek van vernieuwende historici zoals Le Roy Ladurie en Ginzburg op het

9. De Regt, *Arbeidersgezinnen*, 140.

10. Daarover het fascinerende boek van Bonnie G. Smith, *Ladies of the Leisure Class. The Bourgeoises of Northern France in the Nineteenth Century* (Princeton, 1981).

11. Vergelijk Th. van Tijn, in: *AGN*, XIII, 96-97. L. J. Rogier en N. de Rooij, *In vrijheid herboren* (Den Haag, 1953) 339-340. Vele lokale studies bevestigen het beeld van onzekerheid en vrees bij de gezagsdragers, juist in de periode waarin de 'organisatietjes' nog klein waren.

12. In een op interviews gebaseerd onderzoek naar de arbeidersklasse in het Ruhrgebied onder de Nazi-heerschappij blijkt ondermeer dat de keurige indeling van de mensen in maatschappelijke blokken zich enigszins 'oplost': vele individuen blijken lidmaatschap van organisaties uit verschillende blokken, bijvoorbeeld centrum en sociaal-democratie, met elkaar te verenigen. En tevens blijkt in de dagelijkse cultuur van de straat of de buurt een soort elementair gevoel van 'wij arbeiders' te bestaan dat op gespannen voet staat met de sociale beheersingsmechanismen van de grote maatschappelijke

bestaande beeld van de geschiedenis is ondermeer dat men te gemakkelijk conformisme en stilzwijgende instemming met de bestaande sociale orde heeft verondersteld waar nader onderzoek nonconformisme en latente strijd aan het licht brengt. Het lijkt mij dat ook de Nederlandse geschiedschrijving zich deze kritiek mag aantrekken. De visie op 'het volk' die uit het grootste deel van de verzuilingsliteratuur spreekt komt neer op een impliciete theorie van de 'zwijgende meerderheid'.

De Rooy meent dat ik de schoolstrijd als motor van de verzuiling wil vervangen door de strijd om de vakbeweging; dat is niet juist, ik heb in mijn conclusies juist benadrukt dat het mij niet om *één* oorzaak gaat. De schoolstrijd krijgt overigens in mijn analyse wél een vrij groot gewicht aan de anti-revolutionaire zijde. Blijft staan dat zonder de verzuilde vakbeweging de verzuiling nooit de sociale diepgang zou hebben gekregen die we in het interbellum aantreffen.

Verder stelt De Rooy dat ik het belang van de strijd om het interconfessionalisme overschat. Hij voert geen argumenten voor zijn kritiek aan zodat ik er moeilijk uitvoerig op in kan gaan. Het lijkt mij echter dat nader onderzoek wel eens zou kunnen uitwijzen dat de betekenis van het interconfessionalisme *groter* is dan wij nu denken, ook al omdat het om een stroming gaat die zich niet tot de vakorganisatie beperkte¹³. In de bestaande verzuilingsliteratuur werd het interconfessionalisme ofwel schromelijk onderschat ofwel weggelaten¹⁴.

5. HET EIGENE VAN DE NEDERLANDSE POLITIEKE GESCHIEDENIS

Daalder noemt mijn typering van het gangbare beeld van de Nederlandse politieke geschiedenis als een 'Whig interpretation of history' 'doeltreffend' maar maakt vervolgens bezwaar tegen mijn vermeende neiging om de verhoudingen binnen de heersende klasse af te doen als 'gerucht in de bovenbouw'. Deze kritiek heeft mij lichtelijk verbaasd: mijn gehele analyse is gebaseerd op de *samenhang* tussen de wording van sociale beheersingsmechanismen en de fractiestrijd binnen de heersende klasse (335, punt 3 en 4). Het discussiepunt is niet dat Daalder de verhoudingen binnen de heersende klasse - met of zonder aanhalingstekens - belangrijk vindt en ik niet; maar de vraag *hoe* die verhoudingen nu in elkaar zaten.

Zowel Daalder als De Rooy verwijten mij de analyse van De Wit over te nemen. Volgens De Rooy wil ik 'van geen middenpartij weten'. Dat is niet juist, wat ik schreef was: 'Begrippen als 'midden' en 'gematigden' zijn verwarrend omdat niet onderscheiden wordt tussen fundamentele strategische politieke concepties en de organisatievormen van de poli-

pelijke blokken. Een dergelijke onderzoeks aanpak, gebaseerd op 'oral history' zou een nieuw licht kunnen werpen op de 'verzuilde maatschappij' van het interbellum in Nederland. Vergelijk A. v. Plato: 'Ich bin mit allen gut ausgekommen, oder: war die Ruhrarbeiterschaft vor 1933 in politische Lager zerspalten', in: L. Niethammer, ed., *Die Jahre weiss man nicht wo man die heute hinsetzen soll* (Berlijn-Bonn, 1983).

13. Ik heb mij gebaseerd op het nog niet gepubliceerde onderzoek van J. Maassen naar het interconfessionalisme. Voor een definitief oordeel over het gewicht van het interconfessionele verzet tegen de verzuiling is het nog te vroeg. Vergelijk ook de bespreking van de dissertatie van J. Perry over de Maastrichtse arbeidersbeweging door Maassen, 'Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920', *Recht en Kritiek*, X (1984) 239-246.

14. Een voorbeeld van het laatste bij de Rooy zelf: P. de Rooy, 'Het grofste communisme. Een beschouwing over de verzuiling als integratieproces in Nederland in de negentiende eeuw', *Symposion*, II, 1 (1980)8-21.

tieke strijd' (314-315). Het gaat dus niet om het ontkennen van 'middengroepen' of een 'middenpartij' maar om de *politieke plaats* hiervan. Ik vervang niet de driedeling van Boogman door een tweedeling zoals De Rooy suggereert, maar door een andere driedeling (119, 142n). Het verwijt van 'reductie van een aanzienlijk gecompliceerder werkelijkheid' zou overigens Boogman evenzeer treffen: waar ik twee conservatieve en een liberale fractie onderscheid, spreekt Boogman van twee liberale en één conservatieve fractie. Daalder gaat hier meer met De Wit mee dan De Rooy¹⁵, met zijn typering van de periode na 1848 als een vroeg constitutionalisme in een elitair bestel kan ik volledig instemmen (Op 116 zeg ik bijna letterlijk hetzelfde als Daalder: 'De politieke complicaties van de decennia na 1848 vloeiden voort uit de wijze waarop de sterke conservatieve fracties hun strategieën moesten trachten uit te voeren in een liberaal politiek-juridisch kader'¹⁶). Daalder meent voorts dat ik evenals De Wit Thorbecke als democraat overbelicht; dit is echter precies het punt waarop ik De Wit expliciet kritiseer omdat deze te weinig oog heeft voor de tegenstrijdigheden in Thorbecke's 'reformisme' (116-117, en 314).

Daalder stelt vervolgens dat ik liberalen en socialisten 'te vroeg en te scherpbelijnd' zie en dat ik daardoor onvoldoende oog heb voor de 'eigensoortige ontwikkelingen onder orthodox-protestanten en katholieken in het derde kwart van de negentiende eeuw'. Ik kan hierin gedeeltelijk meegaan: lokale studies, zoals die in het Amsterdamse verzuilingsproject onder leiding van J.C.H. Blom verricht worden, zouden er toe kunnen leiden dat het beeld dat ik geef van de jaren vijftig en zestig bijgesteld moet worden. Maar met mijn visie op liberalen en socialisten heeft dat niet zoveel te maken. De verzuiling is ook dan nog pas verklaarbaar als reactie op de harde liberale schoolpolitiek van de jaren zeventig en - meer nog - op het optreden van de socialisten in de jaren tachtig en negentig. Maar het is mogelijk dat het onderzoek naar de jaren vijftig en zestig meer inzicht zal verschaffen in de sociale en politieke netwerken waarover de confessionelen, vooral op lokaal niveau, reeds beschikten toen de eigenlijke strijd om de verzuiling nog moest beginnen. Ik heb overigens wel aandacht besteed aan de eigensoortige ontwikkelingen van katholieken en orthodox-protestanten. Vooral bij de laatsten zie ik een duidelijk verband met de latere verzuiling (131-132). Voor de katholieken lijkt mij dit verband veel zwakker omdat de politieke omslag in Noord-Brabant van begin jaren zeventig evenzeer conservatief als clericaal was; juist hier is het mijns inziens gevaarlijk deze 'Tendenzwende' als een direct voorspel van de verzuiling te zien zoals in de finalistische visie gebeurt. Evenals Daalder gaat mij het eigene van de Nederlandse politieke geschiedenis ter harte. Zijn bewering dat het bijzondere van de politieke structuur na 1920 mij niet zo zou interesseren omdat ik,

15. De Rooy verwijst naar R.E. de Bruin, 'De samenstelling van het Utrechtse stadsbestuur 1795-1813', *BMGN*, IC (1984) 169-200. Maar ook De Bruin onderscheidt niet tussen de strategische tweedeling, 'aristocratie en democratie' en de partij-politieke driedeling. De Wits visie wordt door hem gekritiseerd omdat De Wit de politieke en de sociaal-economische scheidslijnen te zeer met elkaar identificeert. Maar op De Wits stelling dat de middenpartij der 'moderaten' in de meeste gevallen dichter bij de oude oligarchie dan bij de democraten stond gaat De Bruin niet in omdat hij de strategische en ideologische kant van de politiek niet in zijn onderzoek heeft betrokken. Daalder gaat veel verder met De Wit mee, naar ik vermoed omdat hij als politicoloog weet dat *politieke* 'middengroepen' in zeer vele gevallen overhellen naar de oude machtscentra, *vooral* in perioden die volgen op een doodgelopen revolutie.

16. Vandaar dat de pacificatie- en compromissenpolitiek tussen de elites anders werkt dan de politiek jegens de arbeidersbeweging, een onderscheid dat Daalder nu meer benadrukt dan in zijn vroegere artikelen over het Nederlandse politieke systeem.

'als product van de jaren zestig', slechts warm kan lopen voor de 'echte' emancipatiestrijd is volledig uit de lucht gegrepen, uit de politieke atmosfeer wel te verstaan.

6. CONCLUSIE

Het doet mij genoegen dat zowel Daalder als De Rooy een constructieve kritiek geleverd hebben. Beiden concluderen dat een herziening van het gangbare beeld van de verzuiling gewenst is. En waar Daalder opmerkt dat ik 'al kritiserende' steeds meer nuanceer en daardoor in de richting van de gekritiseerden opschuif, kan ik hem verzekeren dat ik zijn bewegingen in omgekeerde richting evenzeer waardeer. Daalder had graag meer aandacht voor internationale vergelijkingen gezien. Ik ben het met hem eens dat deze zeer belangwekkend zijn maar dan had ik een ander boek moeten schrijven. Ik heb geprobeerd een beeld van de Nederlandse ontwikkeling te geven omdat er, ondanks de vele artikelen over de verzuiling, geen samenvattende analyse van het ontstaan van de verzuiling in Nederland bestond. Misschien dat internationale vergelijkingen hierdoor in de toekomst gemakkelijker zullen worden.

In een groot aantal passages van Daalders kritiek klinkt de suggestie door dat ik de geschiedenis vanuit een 'partijdig' standpunt zou analyseren, te weten het uitgangspunt van de emancipatie van arbeiders en vrouwen. Nu wil ik niet ontkennen dat die emancipatie mij zeer ter harte gaat en ik zou het zeker geen ramp vinden als de huidige emancipatiebewegingen op enigerlei wijze voordeel uit mijn werk kunnen trekken. Maar Daalder lijkt ook te willen stellen dat mijn analyse daarom minder 'wetenschappelijk' zou zijn. Ik kan daarin niet met hem meegaan: ook al zou ik in het geheel geen socialistische of feministische sympathieën hebben, dan nog zou de verzuiling moeilijk te verklaren zijn zonder de klassen- en seksen verhoudingen daarin te betrekken. Een zekere evaluatieve 'surplusbetekenis' van de gebruikte begrippen is onvermijdelijk maar wat dat aangaat kan ik met evenveel recht aan Daalder vragen in welke *politieke* ideologie *zijn* voortdurende nadruk op compromis, gematigdheid en geleidelijkheid thuishoort.

Zowel De Rooy als Daalder merken voorts op dat vele elementen in mijn analyse van de verzuiling 'niet nieuw' zijn¹⁷. Dat mag zo zijn, maar in de bestaande verzuilingsliteratuur, ook in de bijdragen daaraan van mijn critici, zijn helaas vele van deze 'reeds bekende' zaken niet of slechts sporadisch terug te vinden. Bovendien is het zeer wel mogelijk dat de analyse als geheel wel nieuw is, ook al zijn de onderdelen het niet, of - correcter - lang niet allemaal. Tenslotte is de wetenschap wel eens omschreven als de 'production of knowledge by means of knowledge'. Het zij zo.

17. De Rooy is op dit stuk overigens nauwkeuriger dan Daalder waar hij opmerkt dat ik mij naast de bestaande literatuur ook op een aantal oorspronkelijke brochures baseer.

Recensies

PERSONEN

Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman (Historische studies uitgegeven vanwege het Instituut voor geschiedenis der RU te Utrecht, XXXVII; Groningen: Wolters-Noordhoff, 1979, vii + 222 blz., f35,—, ISBN 90 0139 023 4).

Reeds in 1977 was deze bundel Boogman aangeboden bij gelegenheid van diens zestigste verjaardag, toen echter nog in machineschrift. De bijdragen tot een verdiende hulde, door de medewerkers van Boogmans afdeling (algemene en vaderlandse geschiedenis van de nieuwere tijd aan de RU te Utrecht), zijn nu samengebracht in dit onder de rake titel versehenen geschrift. Uiterlijk mist het boek uitbundigheid, bescheiden van omvang als het is. Een zweem van melancholie bewerkt de omslagtekening van Savary's winterlandschap. Er is ook de overweging dat de bewerkte thema's zeker de belangstelling van Boogman hebben maar geen van de auteurs in hun opstellen diens niveau halen. Van enigen van hen mogen wij het wellicht in de toekomst verwachten.

Heel ver komt N.C.F. van Sas in zijn bijdrage getiteld 'Een Amsterdamse realist: Willem Frederik Röell 1767-1835'. Hij beschrijft fraai afgewogen leven en werken van de Amsterdamse staatsman in overgangstijd. Het is het meest omvangrijke stuk en de kwaliteit ervan rechtvaardigt dit. Eraan vooraf gaat van W.W. Mijnhardt, 'De Nederlandse Verlichting: een terreinverkenning', door de auteur terecht als een impressionistisch overzicht aangeduid. Het vormt een inleiding tot het grote project rondom de Nederlandse wetenschappelijke genootschappen in de achttiende eeuw, dat het Utrechtse instituut voor geschiedenis in voorbereiding heeft. De aard van dit opstel brengt mee dat er vele treffende opmerkingen in staan maar de echte bezonkenheid nog ontbreekt. Typisch van een Utrechts historicus is dat Van Dillen in zijn beschouwingen ontbreekt. Ik heb voorts altijd gemeend dat de patriotten niet alleen verspreiding van kennis hét middel achtten om de achteruitgang in het tegendeel te doen verkeren, doch juist verspreiding van kennis en deugd (vgl. 20). Beknopt is vervolgens E.J. van Himsbergen in 'Grondwettige Herstelling' over het gelijknamige patriotse geschrift van 1784-1786. Hij zet zich hierin af tegen de opvattingen van De Wit, Schama en Kossmann en accentueert op aantrekkelijke wijze het revolutionaire karakter van Grondwettige Herstelling. De bijdrage van R. de Ruig over 'Wilhelm Heinrich Wackenroder: het alledaagse leven en de kunst' werpt licht op het korte leven van deze vertegenwoordiger van de Frühromantik (1773-1798). Tot een evenwichtige synthese van dit gebroken leven en de verkondigde denkbeelden komt de schrijver helaas (nog) niet. Het blijft te veel weergave.

Na het opstel van Van Sas, dat de intellectuele kern van deze bundel vormt, betreden we met J.H. von Santen, 'De Amstelsociëteit: liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1851'. Het handelt over de vroege poging tot landelijke organisatie der Nederlandse liberalen en biedt een boeiend beeld van de geringe graad van ontwikkeling van het politieke leven in Nederland in die tijd. Weinig meer dan een notitie is wat L. Blok schrijft in 'Rond de kieswet van 1850: gedane zaken namen geen keer'. Daarom doet wat achter de